

ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ IN NEED OF LEGAL STUDIES OF THE WARRANTY

Крисань Т.Є.,

кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті розглянуті особливості юридичних гарантій, а саме: особливості цивільно-правових гарантій як фактичної поведінки; особливості як акт взаємодії з іншими учасниками цивільних правовідносин (соціальному зв'язку); особливості психологічних процесів, що стоять за фактичною поведінкою; особливості, зумовлені джерелом.

Ключові слова: особливості, цивільно-правові гарантії, юридичні гарантії.

В статье рассмотрены особенности юридических гарантий, а именно: особенности гражданско-правовых гарантий как фактическое поведение; особенности как акт взаимодействия с другими участниками гражданских правоотношений (социальной связи); особенности психологических процессов, которые стоят за фактическим поведением; особенности, обусловленные источником.

Ключевые слова: особенности, гражданско-правовые гарантии, юридические гарантии.

The article describes the different features of legal guarantees, namely, particularly civil law guarantees as actual behavior, especially as an act of collaboration with other members of civil relations (social connection), specific psychological processes that lie behind the actual behavior, especially due to the source.

Key words: features, civil guarantees, legal guarantees.

Постановка проблеми. В цивілістичній літературі запропоновано згрупувати гарантії у групи, а саме:

1) особливості цивільно-правових гарантій як фактичної поведінки;

2) особливості як акт взаємодії з іншими учасниками цивільних правовідносин (соціальному зв'язку);

3) особливості психологічних процесів, що стоять за фактичною поведінкою;

4) особливості, зумовлені джерелом.

Так, аналізуючи взаємозв'язок права з людською поведінкою мається на увазі поведінка зовнішня, виражена зовні і тому впливає на фізичні і соціальні події, процеси і явища [1, с. 17]. Цивільно-правові гарантії є предметом цивільно-правового регулювання, у зв'язку з чим вони володіють відповідними ознаками предмету цієї галузі. Саме тому метою статті є з'ясування особливостей юридичних гарантій. Якщо навіть вони є принципово новими суспільними правовідносинами, то існують в межах системи, що склалася, і принципів правового регулювання.

Вклад основного матеріалу. Першою ознакою, що дозволяє відокремити їх від інших юридичних гарантій, служить їх об'єкт – суб'єктивні права фізичної особи. Всіх авторів, що присвячують свої роботи сутності суб'єктивних цивільних прав, можна розділити на декілька груп. Перша бачить в суб'єктивному праві домагання. Друга група розглядає суб'єктивне право як волю правомочного суб'єкта, обмежену об'єктивним правом («теорія волі»). Для третіх суб'єктивне право – це юридично захищений інтерес («теорія інтересу»). Представники четвертої групи поєднують в суб'єктивному праві і «теорію волі», і «теорію інтересу». У п'ятій групі під суб'єктивним правом розуміють як міру дозволеної поведінки правомочної особи, так і можливість вимагати певну поведінку від зобов'язаних осіб.

Одним з перших суб'єктивне право як домагання розглядав Бірлінг [2, с. 202] в кінці дев'ятнадцятого століття. У радянській доктрині М. М. Агарков розвиває поняття суб'єктивного права як домагання і характеризує його як представлену особі можливість привести в дію апарат державного примусу. Дану думку підтримували М. П. Карева і А. М. Айзенберг. Для них «суб'єктивне право являється установленної правовою нормою можливістю того или иного лица с помощью государственного аппарата заставить обязанное лицо выполнить свои обязательства» [3, с. 84]. Л. А. Лунц [4, с. 84] і С. Ф. Кечекьян [5, с. 59] вказують, що визначення М. М. Агаркова дуже близько до думки німецького юриста А. Тона. Можливо, що таке отожднення не зовсім вірно, тому що Тон пише:

«Суб'єктивне право не тождественно притязанию; оно может существовать и чаще всего существует еще до того, как созрело, «выросло» притязание. Однако лишь представление со стороны правопорядка эвентуального притязания возвышает защищенной нормой состояние теперь уже к праву защищенного (лица). Суб'єктивне право получает обоснование благодаря обещанию эвентуальных притязаний; оно существует в надежде на таковые. Или, точнее, оно вырастает для защищенного нормами лица из предписаний объективного права, согласно которому ему на случай нарушения норм для осуществления требуемого или устранения запрещенного гарантируется средство, а именно, притязание» [6, с. 218].

М. М. Агарков критикує А. Тона за те, що німецький правознавець бачить у суб'єктивному праві лише можливість домагання, яке виникає в момент порушення обов'язку, тому що, на думку М. М. Агаркова, це не можливість домагання, а саме домагання, яке виникає одночасно з правовідносинами і припиняється, коли завершуються правовідносини. Логічно продовжуючи думку, висловлену М. М. Агарковим, М. П. Каревим і А. М. Айзенбергом, слід з неминучістю зробити висновок про те, що за відсутності домагання не можна говорити і про наявність суб'єктивного права. Однак тоді стає незрозумілим, що робити, якщо не виникає необхідності в домаганні, тому що обов'язок дотримується добровільно.

Таким чином, слід погодитися з думкою С. Ф. Кечекьяна відносно того, що «суб'єктивне право шире «возможности заставить», воно виражається і в можливості самому користуватися майном, і в можливості користування діями інших осіб, не вдаючись до того, щоб змушувати їх за допомогою держави що-небудь робити чи не робити. Можливість «заставить» сопровождается субъективное право, но не составляет его сущности» [5, с. 59].

Віндшейд висуває відому формулу суб'єктивного права *Wollenduerfen* (бажати – могли). Таким чином, на думку Віндшейда, суб'єктивне право – це воледозволеність [7, с. 251]. У зв'язку з тим, що бажати можна безмежно, Біндер трохи змінює воледозволеність на *Handelkoennen* або *Handelnduerfen*. Одним словом, за Біндером, суб'єктивне право – це можливість діяти під захистом об'єктивного права, відображаючи протидію інших людей [2, с. 195].

У Росії в кінці дев'ятнадцятого століття дану точку зору підтримує видатний правознавець і державознавець Н. М. Коркунов. Він розуміє під суб'єктивним правом або правомочністю (за Коркуновим, це рівнозначні поняття) «возможность осуществления интереса, обусловленную соответствующей юридической обязанностью» [8, с. 151].

Критики даної теорії справедливо звертають увагу на те, що суб'єктивне право існує і без захищеного інтересу. Так, Г. Ф. Шершеневич підкреслює, що інтереси забезпечуються дією об'єктивного права і там, де немає суб'єктивного права [2, с. 197]. Таким чином, очевидно протиріччя між розумінням суб'єктивного права як юридично захищеного інтересу, і одночасно допустимість юридично захищених інтересів без суб'єктивного права [9, с. 578].

С. М. Братусь вважав, що суб'єктивне право не може бути визначено через інтерес, оскільки останній є передумовою і метою суб'єктивного права, але не його сутністю [10, с. 19-21].

У зв'язку з тим, що ні з допомогою «теорії волі», ні «теорії інтересу» не вдається створити ідеальне поняття суб'єктивного цивільного права, в кінці дев'ятого століття юристи надали нове визначення, що включає одночасно і волю, і інтерес. Вчені, які стосуються цієї групи, а саме Гольд фон Фернек, Мішу, Салейль [2, с. 198], Шупте [11, с. 37-44], Регельсберг [12, с. 74], Меркель [13, с. 159] вважають, що суб'єктивне право – це влада здійснювати інтереси, забезпечена і обмежена нормами об'єктивного права. Вищевказана точка зору досі домінує в німецькій правовій доктрині. Так, А. Жалінський і А. Реріхт у «Запровадженні в німецьке право» вказують, що суб'єктивне право – це «своєрідна правова влада, яка надана існуючим правопорядком суб'єктам права для задоволення певних інтересів» [14, с. 304].

Однак у літературі відзначається той факт, що поняття влади є соціологічним, а не юридичним. У зв'язку з цим К. Ларенц підкреслює, що, будучи застосоване до права, воно погано відображає багато суб'єктивні права, зокрема, право на захист особи. Слід погодитися з Ларенцом у тому, що визначення суб'єктивного права через владу не найточніше, але це тільки виявляє необхідність шукати інше, більш правильне.

Для сучасної юриспруденції характерним є уявлення про існування прав і свобод фізичної особи у двох аспектах:

1. Суб'єктивних прав, під якими розуміється можливість, повноваження конкретної особи.

2. Об'єктивних прав, що трактуються як повнокровні юридичні права, що закріплені в правових актах, визнані державою забезпечені судовою владою [15, с. 247; 16, с. 285].

Під суб'єктивним правом розуміється міра можливої поведінки особи, що дає можливість самостійно здійснювати дії, направлені на досягнення цілей, пов'язаних із задоволенням своїх інтересів і вимагати визначеної поведінки від зобов'язаних осіб [17, с. 42]. Отже поділ прав на об'єктивне та суб'єктивне відбувається в рамках безпосередньо позитивістського розуміння права. Питання про те, чи можливий такий поділ у рамках природно-правової концепції, залишається поки відкритим та дискусійним.

Переважає більшість цивілістів радянських часів не уявляла існування суб'єктивного права поза правовідносин. Така позиція в поєднанні зі статичною теорією правоздатності дозволяла стверджувати, що там, де норма права закріплює лише відносини з державою, правове регулювання не виходить за рамки правоздатності, а як тільки встановлюються правові відносини між конкретними особами, у цих осіб виникають також суб'єктивні права і відповідні їм обов'язки.

Якщо абстрагуватися від об'єкту (цивільних прав і обов'язків), що гарантується, то можна констатувати, що прямо або опосередковано цивільно-правові гарантії існують з приводу матеріальних благ. Вони прямо пов'язані з об'єктом, коли дії учасників суспільно-економічних відносин здійснюються відносно володіння, користування і розпорядження матеріальними благами, і опосередковано, коли дії тих же учасників існують з приводу нематеріаль-

них благ. Але й ці гарантії обслуговують цивільні права і обов'язки, які мають все ж таки майновий зміст.

Друга особливість цивільно-правових гарантій першого блоку пов'язана з суб'єктом. Суб'єкт цивільно-правових гарантій – майново-самостійний учасник цивільного обігу. Оскільки цивільне право регулює відносини власності в їх статичці, остільки для них характерна майнова відокремленість їх учасників на відміну від інших суб'єктів. Міра майнової відокремленості суб'єктів правовідносин, регульованих цивільним правом, досягає рівня майноворозпорядчої самостійності, відповідно до якої майно не лише «персоніфіковане», закріплене за певними особами, але закріплене такою мірою, через яку ці суб'єкти повинні відноситися один до одного як особи, воля яких направлена на розпорядження цими речами [18, с. 34].

При цьому, слід враховувати, що юридичні гарантії не є елементом правового статусу особи. Н. В. Вітрук розглядає правовий статус через систему гарантованих державою прав, свобод, законних інтересів і обов'язків особистості [19, с. 8]. При цьому ключовим моментом, що дозволяє правильно розмежувати такі категорії як «правосуб'єктність» та «правовий статус», слід визнати систему саме законодавчих гарантій як сукупність об'єктивних умов, що дозволяють належним чином реалізувати належні фізичній особі правомочності.

Отже, включення юридичних гарантій у структуру правового статусу особи, на наш погляд, нелогічно, оскільки юридичні гарантії є механізмом, що забезпечують права, і лежать за межами правового статусу. Якщо погодитися з включенням юридичних гарантій у структуру правового статусу, то в результаті поняття «правовий статус» стане надзвичайно широким за змістом і охоплюватиме більшість правових явищ. «Юридичні гарантії суб'єктивних прав» та «правовий статус» – це дві самостійні, але тісно взаємозв'язані правові категорії. Взаємозв'язок їх проявляється у першу чергу в тому, що правовий статус, що не має відповідних гарантій, буде формальним і нездатним бути реально реалізованим.

Суб'єкти цивільно-правових гарантій – це переважно учасники правового зв'язку, що гарантується. Держава, упроваджуючи цивільне право в економіку, дійсно послаблює свою роль, оскільки переводить економіку в значній мірі на початки саморегулювання. Реалізація права виконується здійсненням дії, що становить його зміст, з чого випливає, що цивільно-правові гарантії складають зміст саме суб'єктивних прав та обов'язків фізичних осіб.

Досліджуючи суб'єкта цивільно-правових гарантій, слід врахувати, що людина не є самою по собі суб'єктом права, таким представляють її правові інститути, у тому числі за допомогою поняття «фізична особа». В сучасному праві фізична особа – це громадянин, який має можливість мати цивільні права та нести відповідні обов'язки. Між тим категорію «суб'єкт права» ми не зустрінемо в сучасному Цивільному кодексі, оскільки це юридичний конструктор – посередник між реальним світом і світом права. Об'єктивне право таким чином, визнає кожного індивіда тільки як потенційного носія прав і обов'язків. Дійсним і повним суб'єктом права індивід стає тільки після того, як він свідомо вступає в конкретні правовідносини для реалізації тих або інших своїх потреб.

А. В. Волков визначав, що суб'єктивне цивільне право, встановлене в тій чи іншій правовій нормі, ефективно реалізується лише в єдності з іншими правовими засобами, цілями, цінностями, що входять у склад цивільно-правової системи [20, с. 69]. Цивільні права, відповідно до своєї сутності та змісту, є не просто цілісним елементом цивільно-правової системи, а стержнем, навколо якого формуються, структуруються і розвиваються інші компоненти системи. У свою чергу, і самі суб'єктивні права, схильні впливу цивільно-правової системи, що не дозволяє обернути право в свавілля та потребує відповідного гарантування, для реального здійснення таких прав.

Слід визнати що в об'єктивному, але ідеальному праві суб'єкта як людини у його повноцінному сенсі не існує. Норми цивільного права оперують ідеальними категоріями, відповідно з яких створюються різні правові режими і конструкції. Для законодавця, який видає норми права для тих чи інших правовідносин, всі елементи, з яких вони формуються, відіграють роль «операційних» об'єктів. Що, в свою чергу, стосується і суб'єкта права, хоча визнаємо що це особливий, нестандартний «операційний» об'єкт: він наділений правоздатністю і дієздатністю, має відповідні зв'язки з іншими такими ж «особливими об'єктами». При таких умовах вести мову про суб'єктивне, тобто свідоме цивільне право, не представляється можливим, оскільки об'єкт не може відрізняти і оцінювати інший об'єкт. Тільки фізична особа (людина) – може сприйняти і оцінити не тільки зовнішні об'єкти, але й самого себе, а також контролювати себе як об'єкт.

Оскільки реальної людини-суб'єкта в ідеальних, моделюючих юридичних нормах, бути не може, то можна зробити висновок: у об'єктивному цивільному праві по факту відсутні суб'єктивні цивільні права, а є в наявності лише цивільні права. Однак, юридична наука використовує поняття «суб'єктивне право» застосоване до позитивного цивільного права, співвідносячи його приналежність із суб'єктом. Так, Коркунов Н. М., характеризує право в об'єктивному і суб'єктивному розумінні, вважає, що юридичні відносини називаються правом у суб'єктивному розумінні, тому що право і обов'язки складають належність суб'єкта. Без суб'єкта вони існувати не можуть [21, с. 136].

До іншого блоку особливостей цивільно-правових гарантій входять наступні ознаки. Соціальний зв'язок, утворений цивільно-правовою гарантією, завжди характеризується визначеністю складу суб'єктів. Якщо в управлінських відносинах учасником є держава в особі його органів, а в цивільній-процесуальних відносинах обов'язковим учасником завжди є суд, то в правовідносинах, що складають предмет цивільного права, учасниками є переважно суб'єкти цивільного обігу – фізичні особи. Таким чином, суб'єктами соціального зв'язку з цивільно-правових гарантій виступають в основному суб'єкти цивільного обігу.

Даний зв'язок характеризується рівністю суб'єктів. Рівність учасників майнових відносин, регульованих цивільним правом, означає, в першу чергу, відсутність між ними позаекономічної залежності, влади, примуси, відсутність якогось-небудь іншого соціального зв'язку, окрім відносин власності. Рівність учасників правовідносин полягає в тотожності економічної ролі, яку вони відіграють у правовідносинах, урегульованих цивільним правом: кожен з них виступає як суб'єкт, що володіє майново-розпорядною самостійністю. Цивільно-правові гарантії мають природу матеріально-правових домагань, але не велінь; зобов'язана особа не підпорядкована управомочній, а лише функціонально пов'язана з нею за допомогою домагання [22, с. 30].

Третій блок пов'язаний з таким боком поведінки, як свідомість. Право має справу лише зі свідомою поведінкою людини, яка розуміє значення своїх дій і здатна керувати ними. Цивільно-правові гарантії характеризуються диспозитивністю тоді, коли суб'єкти мають можливість на свій розсуд реалізувати права, виконувати обов'язки. Крім того, диспозитивність отримує вираження в стадіях подальшого розвитку цивільно-правових гарантій – їх зміни, припинення. Цивільно-правові гарантії по своєму характеру ініціативні. Вони завжди характеризуються цілеспрямованими діями.

Найважливіший стрижневий елемент товарно-грошових відносин – інтерес. У цивільних правовідносинах – це інтерес конкретних осіб правовідносин. Сутність цивільно-правового інтересу полягає у тому, що він відображає

майнові, а також особисті немайнові відносини, пов'язані з майном. В основі цивільно-правових інтересів лежать суб'єкти даних правовідносин [23, с. 83].

Четвертий блок особливостей зумовлений відмінним характером правових засобів гарантування. Цивільно-правовому гарантуванню властива дозволеність, яка зумовлює нижченаведені характеристики. Відносинам майнового обігу властиве «самогарантування». Одною із закономірностей цивільно-правового регулювання є гнучке поєднання засобів і прийомів нормативного і піднормативного (індивідуального) опосередкування суспільних відносин. Цивільне право залишає широкий простір для використання засобів індивідуального (піднормативного) характеру. Дії за самовизначенням, здійснені в рамках закону, виконують в механізмі правового регулювання, певною мірою, функцію, аналогічну тій, яку виконують самі норми, – регулятора суспільних відносин, що можна сказати і про гарантування. «Самогарантування» зумовлене диспозитивністю, яка полягає в тому, що суб'єкти володіють можливістю на свій розсуд вибирати конкретний спосіб придбання прав, прийняття обов'язків, визначати на свій розсуд у встановлених рамках їх зміст, розпоряджатися наявним суб'єктивним правом, прибігати або не вдаватися до заходів захисту порушеного права і так далі, що обумовлює наявність вільної операційності відносно цивільно-правових умов гарантування з боку учасників майнового обігу.

«Самогарантованості» властива ініціативність як складова її характеристика. Ініціативність заснована на здатності суб'єктів цивільного права своїми цілеспрямованими діями втілювати права і обов'язки, змінювати або припиняти їх. Для багатьох інших галузей права характерне відведення в динаміці гарантування значної або вирішальної ролі владним актам державних органів. Механізм же дії цивільно-правового гарантування заснований на використанні цілеспрямованих актів від самих суб'єктів цивільного права.

Наступна особливість цивільно-правових гарантій полягає в пріоритеті гарантування відносно створення відповідних правових засобів. Цивільне право у своєму регулюванні відносин створює певний пріоритет тій стороні, на користь якої здійснюється регульована діяльність. Новий Цивільний кодекс України розширює можливості кредитора здійснювати свої права за договором. Законодавець піклується про те, як створити сприятливі умови для осіб, які вступають у відносини з тими, хто перейняв на себе яке-небудь зобов'язання [24, с. 15]. Таким чином, власник права, що гарантується – центральною фігурою цивільно-правового гарантування.

Досліджуючи сутність юридичних гарантій не можна залишити без уваги поняття «гарантії здійснення цивільних прав і виконання обов'язків». Відповідно, щодо даного питання існують різні думки цивілістів. Так, на думку В. П. Грибанова, гарантією здійснення прав і виконання обов'язків можна вважати реалізацію принципу реального виконання обов'язків [19, с. 228-229].

С. Т. Максименко наполягає на тому, що принцип реального виконання обов'язків є проявом загального принципу гарантованості. Визначаючи пріоритет за принципом гарантованості, вона вказала, що реальне виконання обов'язків – одна з складових умов гарантованого здійснення прав і виконання обов'язків. Дійсно, якщо прийняти до уваги, що реальне виконання торкається тільки одного з параметрів виконання (а саме предмета), що існують визначені законом виключення з цієї вимоги і що, нарешті, сфера дії цього веління локальна (виконання зобов'язань), то слід погодитися: реальне виконання обов'язків є окремим проявом принципу гарантованості здійснення прав [25, с. 214].

Висновки. Як вище зазначалося поняття гарантованого і реального виконання обов'язків не співпадають,

але реальне виконання є однією з можливих умов гарантованості. Цивільно-правові гарантії не є якісно новим утворенням в системі права, але враховуючи проблеми які

існують навколо дуальності права – його об'єктивної та суб'єктивної сутності – цивільно-правові гарантії, повинні розглядатися як правові умови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / Кудрявцев В. – М. : «Юридическая литература», 1978. – С. 191.
2. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Шершеневич. В 2-х тт. Т. 2. Вып. 2-4. – М., 1995. – С. 194.
3. Сумской Д. А. Статус акционера по континентальному праву : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Сумской Дмитрий Александрович. – М., 2001. – С. 198.
4. Выступление Л. А. Лунца / Л. А. Лунц // Советское государство и право. – 1948. – № 9. – С. 76.
5. Кечекьян С. Ф., Строгович М. С. Правоотношения в социалистическом обществе. – М., 1958. – С. 156.
6. Thon A. Rechtsnorm und subjectives Recht. Untersuchungen zur allgemeinen Rechtslehre/ A. Thon. – Weimer, 1878. – 218 p.
7. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву. Введение. Учение о лице/ Н. Дювернуа. – Т. 1. – М., 2004. – С. 568.
8. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – 9-е изд. – 1909 (Тип. А. И. Белокопытова). – С. 354.
9. Kelsen. Hauptprobleme der Staatsrechtslehre: entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze. Tübingen, 1911. – S. 578.
10. Братусь С. Н. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав / С. Братусь // Советское государство и право. – 1949. – № 8. – С. 30–37.
11. Schuppe W. Der Begriff des subjectiven Rechts. Breslau, 1887. – P. 37, 44.
12. Regelsberger F. Pandekten (Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft). Bd. 1. Leipzig, 1893. – P. 74.
13. Merkel A. Juristische Encyclopadia. – Berlin, 1885. – § 159.
14. Жалинский А. Э., Рёрихт А. А. Введение в немецкое право / А. Жалинский. – М., 2001. – С. 767.
15. Алексеев С. С. Линия права / С. Алексеев. – М. : Статут, 2006. – 461с.
16. Теория государства и права / под. ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристь, 2002. – С. 512.
17. Автономов А. С. Права человека, правозащитная и правоохранительная деятельность / А. Автономов. – М., 2009. – С. 444.
18. Яковлев В. Ф. Гражданско-правовые средства обеспечения реального и надлежащего исполнения хозяйственных договоров/В. Яковлев// Гражданское право, эффективность и качество. – Свердловск, 1977. – С. 79–92.
19. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – Изд. 2-е, стереотип. – М. : «Статут», 2001. – С. 411.
20. Яковлев В. Ф. Гражданский кодекс и государство / В. Яковлев // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. – 1997. – № 6. – С. 134.
21. Волков А. В. «Субъективные» и «субъектные» гражданские права через призму злоупотребления правами / А. Волков // Право и государство: теория и практика. – 2009. – № 2(50). – С. 66–70.
22. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права/ И. Покровский. – М. : Статут, 1998. – С. 353.
23. Савенкова О. В., Туктаров Ю. Е. Понятие и особенности гражданско-правовых гарантий /О. В. Савенкова // Известия вузов (Серия «Правоведение»). – 1999. – № 3. – С. 83–91.
24. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О. Иоффе. – Ленинград : Из-во Ленинградского ун-та., 1949. – С. 144.
25. Вавилин Е. В. Осуществление и защита гражданских прав / Е. В. Вавилин ; Российская акад. наук, Ин-т государства и права. – М. : Вотерс Клувер, 2009. – С. 360.